

Alisa Mahmutović

Lijevo i desno u frazeologiji: strukturna i semantička obilježja

1 Uvod

Jezik, kultura i kognicija višestruko su povezani. Ljudsko iskustvo svijeta je fizičko: stečeno čulnom percepcijom i motoričkom akcijom i, iako je matematički moguće odrediti sisteme s više dimenzija, ljudi ipak mogu spoznati samo četiri: vrijeme, širinu, visinu i dužinu. Istovremeno, naš je unutrašnji (mentalni, duhovni) život izvan fizičkog iskustva, pa ipak humana inteligencija ima kognitivnu sposobnost da svoju fizičku ograničenost nadiđe; zato je ljudska percepcija stvarnosti uvijek relativna, i u velikoj je mjeri definirana prostorom u kojem obitava. Zahvaljujući kognitivnoj potenciji moguće je bilo izmisliti sofisticirane pojmove, teoretizirati o metafizičkom i onome što je izvan naših osjetila. Štaviše, moguće je prostorno doživljavati i raščlanjivati čak i samog sebe, a ključnu ulogu u tome ima naše socijalno znanje, kako Hudson naziva cjelokupno znanje koje se uči od drugih ljudi (Hudson 1980). Njegova definicija kulture utemeljena je na ranijoj, koju je postavio Goodenough, prema kojoj se ona (kultura) bitno razlikuje od biološkog nasljeđa, a sastoji se od onoga što ljudi moraju naučiti i znati da bi djelovali na prihvatljiv način, tako da kultura zapravo sadržava krajnji proizvod učenja – znanje. Dakle, riječ je o znanju kulturom posredovanom (Goodenough 1964). Potvrde za to nalazimo u jeziku kao dijelu kulture koji se usvaja kao jedan od njenih podsistema, a posebno na onim razinama koje su kulturološki utemeljene, kakva je frazeologija koju je, u semantičkom aspektu, teško odvojiti od onoga što je i kulturološko i univerzalno u ljudskoj percepciji svijeta. Takvo znanje naročito potvrđuju jezičke razine i discipline u kojima je granica između sinhronije i dijahronije izrazito fluidna, što ćemo pokušati rasvijetliti i ovim istraživanjem. Analizirana je građa iz rječnika poredbene frazeologije Kao frazeološki rječnik (rječnik frazema s poredbenom česticom *kao*) (Mahmutović 2012) i iz Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika (Matešić 1982).

2 Frazeologija u jeziku – kultura u frazeologiji – *lijevo i desno* u kulturi

Frazeologija je lingvistička disciplina koja u sebe bitno uključuje kulturu, odnosno kulturno znanje. Kao disciplina koja istražuje strukturu, značenje i upotrebu skupina riječi, nužno uključuje sociolingvističku i psiholingvističku perspektivu, stoga joj je interdisciplinarni pristup metodološki i najprimjereniji, a njime se u istraživanju ovih fiksiranih jezičkih jedinica utvrđuju jasnije veze jezika i kulture, što je naročito vidljivo iz kognitivne perspektive koja zanemaruje distinkciju između sinhronije i dijahronije (Dobrovol'skij, Piirainen 2005). Međutim, dosadašnje antropološko-lingvističke teorijske postavke uglavnom su deterministički orijentirane, i možemo ih smatrati nastavkom herderovsko-humboldtovskog lingvističkog svjetonazora, budući da se temelje na potpunoj neodvojivosti jezika i kulture (Worf 1940, Sapir 1921). Kognitivna orijentacija prema konvencionalno figurativnom jeziku dovela je frazem kao figurativnu jedinicu u fokus lingvističkog istraživanja. Osim toga, i antropološki usmjerena lingvistika, polazeći od kulture kao sistema koji organizira i usmjerava ljudsko iskustvo, nalazi upravo u formulaičnom jeziku taj okvir unutar kojeg se interpretiraju spoljni znaci određene kulture. U njemu se »čuva« ono što je odabrano, što odgovara kontekstu, te tako postaje tzv. usmena enciklopedija, odnosno postaje »pohrana za kasniju upotrebu« (Havelock 2003: 2). Te strukture su nastajale, i cirkulirale su, zato što su odgovarale ličnom i kolektivnom svjetonazoru (Botica 2013: 17). Prema učenju kognitivnih lingvista, kulturni modeli su koherentne strukture iskustva koje dijeli određena zajednica (Kövecses 2005: 93). Oni su temelj razumijevanja i kategorizacije jezičkih jedinica i različitih koncepata. Stoga je kulturalni pristup frazemu sličan onome koji semiotičar ima spram kulturema. Istina, ova dva pojma imaju i neka zajednička svojstva, kao što je virtualnost, što znači da su nematerijalne i prisutne u svijesti, i to da im semantička konotacija prevladava denotaciju (Nagórko 2004: 135). Sam pojam nastao je prema uzoru na druge jedinice jezičke strukture (prema *fonem*, *morfem*, *semem*, *leksem*), a analiza jednog prostornog odnosa, u našem slučaju *lijevo* : *desno*, pokazat će u kojoj mjeri određeni frazemi, uslovljeni kulturnim modelom, mogu funkcionirati kao kulturemi. Interesantno je, stoga, pogledati koja značenja i uloge imaju koncepti *lijevog* i *desnog* u frazeologiji. Naime, *lijevo* i *desno* su, čini se, više od samog kulturnog modela: konotativna značenja ovih pojmova potvrđuju da se radi i o univerzalnoj percepciji, dok antropološka istraživanja svjedoče da ova jednostavna prostorna shema pokazuje kako je organizirana naša percepcija, mišljenje i stavovi jer se najveći broj tipologiziranih stavova

svodi na dvojstva, odnosno na binarne opozicije. Osim toga, prostorni odnos *lijevo* i *desno* smatra se temeljnim dualizmom prostorne orijentacije (Laponce 1981). S tim da je u ovom slučaju riječ o suprotnosti unutar jedne vrste.¹ Ili, platonovski definirano, govorimo o linearnoj suprotnosti, koja je u većini kultura opterećena snažnom simbolizacijom i oprečnim vrednovanjima: najčešće je desno nadređeno lijevom, u smislu pozitivnog vrednovanja prvog, odnosno negativnih konotacija drugog.² Jedini izuzetak od ovakvog poimanja nalazimo u političkom diskursu, gdje je situacija obrnuta i gdje, u smislu vrijednosti, dominira lijevo.

3 *Lijevo i desno* u frazeologiji: strukturna analiza

Pod strukturnom analizom podrazumijevamo analizu leksičke strukture frazema. Prema opsegu, frazeme dijelimo na fonetske riječi, skupove riječi, frazeme rečenice i frazeme polusloženice (Kovačević, Ramadanović 2013: 271–291). Prema analiziranom korpusu, frazemi sa strukturom veze riječi jedini je strukturni tip u korpusu prostornih (*lijevo* i *desno*) frazema. Prema formalno gramatičkim i sintaksičkim vezama među sastavnicama pojavljuju se isključivo sintaksičke veze zavisnog tipa: imenske i glagolske. Drugim riječima, moguće ih je podijeliti u dva tipa, a svaki bi imao i svoju podskupinu. Prvi tip bio bi imenski – tu bismo svrstavali frazeme koji imaju model imeničke sintagme tipa: pridjev + imenica – među njima su četiri primjera: *desna ruka*, *desni prijatelj* i *lijevi gosti*, *lijevi put*, dok se u posebnu skupinu mogu odijeliti frazemi tipa: imenica + prijedlog + pridjev + imenica, i imenica + prijedlog + prilog. Takvi su primjeri: *brak na lijevu ruku* i *crijevo na lijevo*. Zatim, tu je i drugi tip, u koji ulaze glagolski poredbeni frazemi, među kojima razlikujemo više struktura. Prvu skupinu čine glagolski frazemi s poredbenom česticom:

- glagol + poredbeni veznik + pridjev + imenica, gdje je glagolska sastavnica dinamična, tj. glagol u strukturi frazema može doći i u svršenom i u nesvršenom vidu. Ovu strukturu ima frazem *raditi kao lijevom rukom* /šta/.

U drugu skupinu idu poredbeni frazemi, gdje je poredbena čestica u prvom dijelu:

1 Ova je sličnost tipa crno i bijelo – odnosi se na istu vrstu, a to je boja.

2 Ovdje treba napomenuti i balkanska vjerovanja prema kojima: ako te zasvrbi desno oko, u poslu ćeš imati uspjeha, a ako lijevo, predstoji ti svada; ili: zazvoni li ti desno uho, dobit ćeš dobru vijest, dok lijevo uho, donosi lošu vijest.

- poredbena čestica + veznik (da) + glagol + broj + pridjev + imenica, gdje je jedino glagolska sastavnica promjenjiva. Korpus sadržava dva primjera ovog tipa: *kao da ima dvije lijeve ruke* /ko/ i *kao da ima dvije lijeve noge* /ko/.

Treću skupinu glagolskih frazema čine oni čija struktura podrazumijeva:

- glagol + prijedlog + pridjev + imenica, gdje glagol ne može imati leksičku zamjenu, ali može biti različitog vida. Takav je frazem *ustati na lijevu nogu*, i on je zapravo jedini ovog tipa, prema analiziranoj građi.

Ovoj strukturnoj analizi možemo dodati i to da, prema kategorijalnom značenju, ovi imenički i glagolski frazemi uglavnom funkcioniraju tako da će prvi u rečenici funkcionirati kao subjekti, objekti, apozicije ili dijelovi imenskog predikata, dok će se drugi u rečenicu uvrštavati kao predikati.

4 *Lijevo i desno*: semantička analiza i motivacija frazema

Kako analizirana građa pokazuje, većina frazema je djelimično desemantizirana, i to u onom dijelu gdje su prostorne sastavnice – *lijevo* i *desno* – izgubile primarno leksičko značenje. Takvi su: *raditi kao lijevom rukom* /šta/ ‘nespretno, loše, površno raditi’, *otići lijevim putem* ‘otići pogrešnim ili krivim putem, pogriješiti put, zalutati’, *ustati na lijevu nogu* ‘ustati neraspoložen, biti od jutra mrzovoljan’, *brak na lijevu ruku* ‘loš brak’, zatim tu su i frazemi: *lijevi gosti* ‘nebitni, neželjeni gosti’, *desni prijatelj* ‘pravi prijatelj’. S druge strane, frazemi *kao da ima obje lijeve noge* /ko/, što znači ‘hodati nespretno’ i *kao da ima obje lijeve ruke* /ko/ imaju značenje ‘biti nespretni’ primjeri su potpune desemantizacije jer su svi dijelovi frazema značenjski transformirani. Potpunu desemantizaciju imamo i u frazemima *desna ruka*, *crijevo na lijevo* jer prvi znači ‘pouzdana, stabilna, odana osoba, osoba od povjerenja’, a drugi ‘problem, poteškoća’.

Svi su frazemi asocijativno motivirani: njihovo značenje je oblikovano na osnovu simbolike prostorne sastavnice u strukturi frazema. Desna strana je, prema zapadnoj tradiciji, blagotvorna u odnosu na lijevu koja je zlokobna (Chevalier i Gheerbrant 1983: 116).³ I kod Grka se povoljni predznaci javljaju na desnoj strani, koja simbolizira spretnost i svaki uspjeh, budući da je to strana ruke koja vitla kopljem. Osim toga, latinska riječ *sinister* u francuskom

3 Treba napomenuti da je na Dalekom Istoku obrnuto: lijeva strana se smatra počasnom, odnosno lijevo i desno su komplementarne a ne suprotstavljene strane.

je *sinistre*, što znači ‘koban’ (Chevalier, Gheerbrant 1983: 115).⁴ Prema Starom zavjetu (Psalam 142,5) desna strana će za Posljednjeg suda biti mjesto odabranih, dok će grešnici i prokleti na lijevu: desno je strana raja, a lijevo je pakao. Također, desno je u kršćanstvu počasna strana, što potvrđuju i prizori raspeća, gdje je razbojnik-pokajnik desno, a rđavi lijevo; na strašnom sudu ovce su na desnoj strani, a koze na lijevoj (Lampić 1999: 28, 78). Štaviše, u Markovom Evanđelju navodi se:

Pošto im je ovako govorio, Gospodin Isus bi uznesen na nebo i sjede Bogu s desne strane. (Marko 16, 19).

I islam daje prednost desnoj strani, sudeći prema različitim religijskim praksama vezanim za rađanje djece, obredno pranje, pokop i dr.⁵ U Kur'anu se u vezi s tim precizira:

[...] onaj kome bude knjiga njegova u desnu ruku njegovu data lako će račun položiti, i svojima će se radostan vratiti [...] (Al-Inšiqāq, LXXXIV, 25, 7–9)

Na jednom drugom mjestu u Kur'anu stoji:

[...] onaj kome se knjiga njegova u desnu ruku njegovu da – reći će: »Evo vam, čitajte knjigu moju, ja sam čvrsto vjerovao da ću račun svoj polagati.« I on će biti u životu zadovoljnom, u džennetu predivnom, čiji će plodovi nadohvat ruke biti. [...] A onaj kome se knjiga da u lijevu ruku njegovu reći će: »Kamo sreće da mi knjiga moja ni data nije i da ni saznao nisam za obračun svoj!« [...] (Al-Hāqqa LXIX, 19–26)

Međutim, istraživanja vezana za poimanje simbolike lijeve i desne strane pretpostavljaju da su ona utemeljena na smjeru kretanja Sunca, pa je desno ono što se kreće u istom pravcu, a lijevo ono što ide obrnuto.⁶ Monoteistički svjetonazor uspio je integrirati drevne predrasude vezane za lijevu i desnu stranu, stoga nije neobično da smo i vlastito tijelo, koje je JEDNO, mogli binarno vrednovati. To svakako potvrđuje autoritet i orijentirajuću moć svetih tekstova s jedne strane, a s druge, govori o ovim frazemima kao o oblicima memorisanja i cirkulisanja kulturnog smisla, koji tako indirektno svjedoče o pamćenju kao socijalnom fenomenu. Zato o frazemima ovog tipa govorimo

4 U Africi je desna ruka simbol reda, ispravnosti, rada i vjernosti, dok je lijeva simbol suprotnog: nereda, nesigurnosti... (Chevalier i Gheerbrant 1983: 115).

5 Prema islamskom običaju, svakom se novorođenčetu uči Ezan (poziv na molitvu) na desno uho, abdest se uzima uvijek od desne strane: prvo se opere desna ruka, a i desna noga, mrtvima se glava okreće desno a noge lijevo.

6 Ovdje treba napomenuti da su simbolička povezivanja uslovljena hemisferom jer kretanje Sunca ne ide u istom smjeru s južne ili sa sjeverne hemisfere.

kao o jedinicama koje distribuiraju i raspoređuju znanje unutar određene kulture, ili frazemskog značenja. Tako su frazemi *desna ruka*, *raditi kao lijevom rukom* /šta/, *kao da ima obje lijeve* kultura. U tom smislu možemo ih tumačiti i snažnim mnemotehničkim sredstvima.

Pored ovih, djelimično desemantiziranih frazema, čija je prostorna sastavnica nosilac značenja, i somatska sastavnica u strukturi može biti motivirana asocijativno. Tada ona utiče na oblikovanje *ruke* /ko/ i *kao da ima obje lijeve noge* /ko/ utemeljeni na tzv. konvencionalnom znanju, ali i na simbolizmu glavnih članova frazema. S tim što značenje *desne ruke* nije motivirano samo činjenicom da dešnjaci dominiraju u ljudskoj zajednici, odnosno da se većina ljudi spremnije služi ovom rukom, već je utemeljeno i na simbolizmu ruke koja predstavlja snagu, pruženu pomoć i zaštitu. O tome svjedoči tekstualna i svakodnevna upotreba ovog frazema. Isto je i sa frazemima koji u strukturi imaju sastavnicu *noga*, koja simbolizira društvenu povezanost, odnosno ima društveno značenje (Chevalier, Gheerbraant 1983: 433). Iako je u nekim slučajevima utrnuta veza između motivacionog impulsa i frazema, moramo pretpostaviti da je ona vjerovatno postojala, odnosno morala je postajati trenutačna kategorizacija, koju Coseriu smatra komunikacijskom upotrebom novog koncepta (Coseriu 2000). Njihova dinamička obilježja su mehanizmi proširenja koji su i kognitivno i jezički najekonomičniji i najefikasniji u pridruživanju novih koncepta postojećim (Raffaelli 2009: 71). U ovim primjerima riječ je o metafori koja je omogućila semantičku inovativnost, kao preduvjet promjene značenja.⁷ Dakle, upotreba jednog polisemnog leksema, u ovom slučaju pridjeva *lijeva* i *desna*, ili priloga *lijevo* i *desno* u svakom novom kontekstu dovodi do značenjskog pomjeranja komunikacijski uslovljenog.⁸ Tako svi ovi primjeri, ustvari, nemaju nikakve veze sa stvarnim prostorom, već sa našim znanjem i poimanjem izvanjezičke stvarnosti. Stoga su ovakve strukture rezultat naše kognitivne inovativnosti koja je preduvjet za promjenu značenja.

5 Zaključak

Na temelju svih ovih frazemskih konstrukcija u kojima su se pridjevi *lijevi* i *desni* i prilozi *lijevo* i *desno* našli, jasno je da prostorne sastavnice ističu

7 Metafora se razumijeva kao mehanizam, odnosno načelo strukturiranja ljudskog konceptnog sistema koji stvara nove koncepte pomoću već postojećih na temelju njihove sličnosti – konceptne sličnosti (Raffaelli 2013).

8 Ono što strukturalistička semantika definira kao pomjeranje značenja, kognitivna lingvistika imenuje konceptnom inovativnošću (Dunbar 2001).

enciklopedijske podatke (znanje) »pozitivno, dobro« i »negativno, loše«, što upućuje na mogući proces konstrukcije frazemskog značenja, iako se ovdje primarno ne bavimo rekonstrukcijom nastanka značenja ovih frazema. Dakle, analizirani frazemi nedvosmisleno potvrđuju sljedeće:

- a) frazeologija je temeljno kulturalna disciplina, budući da su frazemske jedinice komunikativne formule u kojima je kulturalno utemeljena socijalna interakcija, što znači da o njima možemo govoriti i kao o lingvističkim kulturnim modelima jer su motivirani kulturalnim normama – njihovi se izvorni koncepti referiraju na narodna i religijska vjerovanja – te su neophodni u istraživanju kulture kao komunikacije i kulture kao znanja;
- b) frazeološka motivacija može uključivati različite tipove kulturnog znanja jer, kako se u ovom slučaju pokazuje, prostorne sastavnice u strukturi nemaju direktne veze sa specijalnom kompetencijom, pa ih ni ne dovodimo u vezu sa specijalnom inteligencijom jer ne proširuju prostornu spoznaju i nemaju nikakvu ulogu u kognitivnoj mapi, koja je vrlo bitna u ljudskoj specijalnoj sposobnosti;
- c) uloga asocijativnog povezivanja u procesu učenja i funkcioniranja u kulturi je ključna, budući da se simboličkom daje prednost u konstruiranju značenja frazema, odnosno potvrđuje se primarno učenje po principu asocijacija, kao i uloga semantičkog pamćenja u konstrukciji frazemskog značenja.

Prema ovome stoji da su naše mentalne konstrukcije prostornog odnosa *lijevo* i *desno* u jeziku određene usmenom predajom, koju je svojim autoritetom dodatno „ovjerio“ religijski tekst. Ovi primjeri, u slučaju frazeologije, potvrđuju prednost antropoloških definicija kulture u istraživanju.

Literatura i izvori

- Biblija*, 1974: Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- BOTICA, Stipe, 2013: *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- CHEVALIER, Jean, GHEERBRANT, Alain (ur.), 1983: *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi)*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- COSERIU, Eugenio, 2000: Structural semantics and “cognitive” semantics. *Logos and Language* 1/1. 19–42.
- DOBROVOL’SKIJ, Dimitrij, PIIRAINEN, Elisabeth, 2005: *Figurative Language: Cross Cultural and Cross Linguistic Perspectives*. Oxford: Elsevier.
- DUNBAR, George, L., 2001: Towards a cognitive analysis of polysemy, ambiguity, and vagueness. *Cognitive Linguistics* 12/1. 1–14.
- GOODENOUGH, Ward, H., 1964: Cultural Anthropology and Linguistics. D. H. Hymes (ed.): *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper & Row. 36–39.

- HAVELOCK, Eric, A., 2003: *Muza uči pisati*. Zagreb: AGM.
- HUDSON, Richard, A., 1980: *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KÖVACSES, Zoltán, 2005: *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KOVAČEVIĆ, Barbara, RAMADANOVIĆ, Ermina, 2013: Frazemske polusloženice (od rječnika preko tvorbe do pravopisa i obratno). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 39/1. 271–291.
- Kur'an*. Prijevod: Karić, Enes. 1995: Sarajevo: Bosanska knjiga.
- LAMPIĆ, Mario (ur.), 1999: *Mali rečnik tradicionalnih simbola*. Beograd: Libretto.
- LAPONCE, Jean A., 1981: *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press.
- MAHMUTOVIĆ, Alisa, 2012: *Kao frazeološki rječnik (rječnik frazema s poredbenom česticom kao)*. Sarajevo, Zagreb: Dobra knjiga, Synopsis.
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- NAGÓRKO, Alicja, 2004: *Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru*. Zagreb: Rasprave Instituta za hrvatske jezik i jezikoslovlje 30. 131–143.
- RAFFAELLI, Ida, 2009: *Značenje kroz vrijeme*. Zagreb: Disput.
- SAPIR, Edward, 1921: *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace. URL: www.bartleby.com/186/.